

## КОНЦЕПТ ПОРИГ У ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРІВ

Н.Д. Коваленко

У сучасному мовознавстві зростає роль і значення нових досліджень діалектної лексики та фразеології. Ці складові частини, що є засобом прояву духовного багатства нації, зберігають у собі коди з усього того, що впродовж сторіч зберігають у своїй пам'яті українці. На сьогодні особливо актуальними є потреба фіксації, дослідження та збереження народнорозмовної та обрядово-звичаєвої спадщини – надійного джерела глибшого пізнання генези, семантики, реконструкції елементів духовної та матеріальної культури.

До найважливіших складових культури належать етнічні традиції, пов'язані з системою господарювання людини у широкому значенні (що і визначає спосіб життєдіяльності) та взаєминами між людьми. В усі часи найбільшою цінністю людини була її рідна оселя, тому великого значення надавали простору власне помешкання та його елементам: хата (двері, вікно, комин, піч, покуття), ворота (брама), тин, пліт та ін., що позиціонуються як основні ключові слова, важливі й показові для окремо взятої культури.

Різні аспекти народного буття – основа невичерпного джерела фразеотворення. Назви житла людини, зокрема його складових, є найдавнішими, тому вони завжди активно вживаються у розмовному мовленні й мають особливий статус завдяки архаїчності. В.М. Мокієнко вважає, що «метафоричне життя багатьох слів і виразів дозволяє акумулювати у мові багато фактів духовної культури, про які ми б ніколи й не здогадалися, якщо б те чи інше слово або вираз не був зарубкою у нашій національній пам'яті» [Мокієнко 1986, 133].

Зазначимо, що фразеологізми з різних територій України ще недостатньо представлені у лексикографічних працях, відсутні ґрунтовні праці з дослідження часово-просторової характеристики фразеологічних одиниць і їх компонентів, тому актуальним завданням залишається вивчення особливостей вживання та територіального поширення фразем із традиційною будівельною лексикою, що відображає житлово-архітектурний код української культури.

У ХХІ ст. в Україні ареальна фразеологія стала об'єктом активних досліджень науковців і на сьогодні маємо вісім окремо виданих фразеологічних словників, що презентують усі три наріччя української мови, а це значно розширило емпіричну базу даних для сучасних досліджень: північне (західнополіські (Г.Л. Аркушин, З.С. Мацюк) та середньополіські (Г.М. Добролюжа) говірки), південно-східне (східнослобожанські, степові (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко) та наддніпрянські говірки (В.А. Чабаненко)), південно-західне (західноволинські (Г.Л. Аркушин), лемківські (Н.Д. Вархол та А.В. Івченко, Г.Ф. Ступінська та Я.В. Битківська) та південноволинські (Н.В. Кірілкова)).

Попри посиленій інтерес дослідників до ареальної фразеології, на рівні східнослов'янських мов переважно описано етнокультурні значення виразів із компонентами-назвами власне оселі та окремих її елементів (двері, піч, стіна, кут). У вживанні таких назв, основних ключових слів національної культури, важливих і визначальних для української нації, спостережено кодування культурної інформації на рівні фразеологічної системи.

Серед інформаційно-описових праць такої тематики на особливу увагу заслуговують дослідження кодів культури білорусів В.Я. Лящинської, зокрема дослідниця проаналізувала базовий символ картини світу *двері* на матеріалі фразеологізмів літературної та діалектної білоруської мови з проекцією на

загальнослов'янське світорозуміння. Дослідниця підтвердила, що *двері* є образним показником освоєного та неосвоєного людиною простору, межею між «чужою» і «своєю» територією [Лящинська 2015]. Культурна інтерпретація фразеологізмів білоруської та російської літературних мов із компонентами-назвами елементів внутрішньої будови оселі *кут/вугол, стіна* демонструє їх здатність виконувати функції символів, еталонів чи стереотипів у визначенні розуміння людиною координат простору та свого місця у ньому [Лящинська 2015; Лящинська 2016].

Лексеми *хата* і *піч* є стійкими утвореннями у складі загальнонаціональної української мови як літературного, так і діалектного її різновидів, позначають реалії, які споконвіку є складовою частиною матеріальної культури народу. На прикладі фразеологізмів та паремій сучасних українських говорів проаналізовано образно-метафоричне відображення у мові й культурі зв'язку житла людини та його складових елементів з осмисленням себе у цьому світі, а звідси й розуміння законів побудови довкілля і всесвіту загалом [Коваленко 2014; Коваленко 2015].

В.Д. Ужченко та Д.В. Ужченко, досліджуючи особливості семантики й структури фразеологізмів української мови, їх формування й динаміку, велику увагу надали культурно-національним компонентам у семантичній структурі сталих одиниць. Автори детально описали такі базові концепти української культури, як *чоботи, дорога, лава, поріг, осика, вогонь*, у складі фразем української літературної мови через аналіз сукупності семантичних маркерів на основі культурологічної інформації. За матеріалами художньої літератури автори виявили вживання базового концепту *поріг* у сакральних рядах: 1) разом з іншими елементами хати – це символ батьківщини, рідної землі, затишку, захисту; 2) опозиція «свій» – «чужий» простір. Важлива думка, що зміст концепту як основної одиниці ментальності, ментальної сутності залежить від світоглядних позицій і «визначається всією розмаїтістю контекстів його вживання» [Ужченко 2007, 292], тому джерелами пропонованого дослідження обрано фразеографічні праці, що презентують говори української мови, а також тексти сучасного територіального мовлення.

З огляду на вищезазначене, метою і завданням нашого дослідження визначаємо аналіз символічного наповнення та просторового поширення фразеологізмів із компонентом *поріг*, який є важливим символом української традиційної культури, на матеріалах сучасних фразеологічних словників говорів і зразків діалектних текстів із трьох наріч української мови; систематизація семантичних можливостей таких фразеологізмів, виявлення території їх побутування, можливих слів-супровідників, системних явищ.

Зазначимо, що фраземи з компонентом *поріг* фіксують усі фразеологічні словники, матеріали до словників, що презентують українське діалектне мовлення.

У відомих збірках символів української культури та міфології знаходимо описи лінгвокультурами *поріг*, що опираються на численні матеріали традиційних родинних і календарних обрядів українського народу, як і інших східнослов'янських. У лексикографічній праці «Знаки української етнокультури» В.В. Жайворонка, наприклад, знаходимо таке тлумачення символіки порогу – це границя хати, за якою був уже чужий світ, чужий бог – звідси переосмислення порога як початку чогонебудь або крайньої межі чогось [Жайворонок 2006, 470].

Поріг – межа хати, за нею – все чуже, небезпечне. Вважалося, що під порогом перебувають духи предків, які охороняють родин. Багатьом легендам притаманний мотив звертання до хатнього порога як символу прощання з родом та переродження у нову якість [Войтович 2005, 386].

Загальновідомо, що усі родинні обряди передбачають дійства, пов'язані із задалегідь запланованим місцем проведення – на порозі. Виносячи покійника з дому,

наприклад, тричі постукують об поріг; порогові віддають шану молоді, йдучи до вінця [Войтович 2005, 385]. Поріг, двері, рушники охороняють оселю від злих духів. Коли хтось помирав, двері, як і вікна, годилося відкривати навстіж, аби могла вільно вийти душа покійника [Войтович 2005, 127]. Зазначимо, що особливі показники простору помешкання людини, такі як *подвір'я, обійстя, ворота, тин/пліт*, потребують ґрунтового дослідження на матеріалі українського літературного та діалектного мовлення.

За українськими звичаями, коли хтось починає якусь важливу роботу, то, як правило, перехреститься й обов'язково скаже: *Господи помози!* або *З Богом!*; якщо людина вибирається у дорогу, то їй рідні теж скажуть: *З Богом!* М.П. Лесюк, фіксуючи мовні скарби рідної говірки с. Ковалівки Коломийського р-ну, стверджує, що саме тому поширене прислів'я: *Бе<sup>у</sup>з Бога – ні до порога*, хоч «довгі роки радянська пропаганда втокмачувала людям, що навпаки – *без Бога – пряма дорога*» [Лесюк 2008, 157]. У момент комунікації, коли до якоїсь інформації, повідомлення долучається співрозмовник, фразеологізм стає максимально навантаженим, центральним.

Сакральна тема у сталих виразах із компонентом *поріг* зафіксована і у збірниках текстів закарпатських говірок: *усе треба робити з думкою про Бога // як кажут стар'ї л'уди / уд Бога ни до порога* (УЗГ, 91). Автокоментар інформатора, що вираз вживають старі люди, підтверджує розуміння носіїв говірки природного часу, точок його відліку, реальності та образності. У словнику фразеологізмів Нижньої Наддніпряниці В. Чабаненка знаходимо вираз *оце тобі Бог, а оце порог!* (Чабаненко, 180); *показати поріг* у середньополіських говірках означає 'вигнати' (ФСГЖ, 140). Отже, на матеріалі традиційних загальноновживаних фразеологізмів усе ж спостерігаємо діалектні риси територій на морфологічному рівні: *порог – поріг, без – уд*.

Як відомо, двері та поріг були місцем проведення обрядів, а інші входи (не освячені спеціальним обрядом, нецентральні) та вікна не є провідниками до зовнішнього світу. Дослідники фольклору саме цим пояснюють факт, що у текстах народної творчості представники «чужого», «ворожого» світу проникають у помешкання у будь-який спосіб, уникаючи освячених дверей, порогу [Івановська, 137]. На поріг не можна наступати, плювати, через поріг не можна передавати речі, оскільки він є місцем поховання предків.

Саме родинні обряди займають найважливіше місце серед усіх народних обрядів, є тим «порогом» у людському житті, що з'єднує в єдине загальну пам'ять нації, її духовні надбання, досягнуті багатовіковим досвідом, тому компонент *поріг* є найбільш уживаним у фразеологізмах, пов'язаних зі звичаєво-обрядовою основою. Необхідність проведення таких досліджень зумовлюється й екстралінгвальними факторами, оскільки науково-технічний прогрес спричиняє прискорену архаїзацію мовних одиниць, різні екологічні й антропогенні чинники впливають на міграцію населення, а це своєю чергою призводить до поступового зникнення з ужитку груп лексики та фраземіки.

Кожний, хто переходить з однієї території на іншу (через поріг), упродовж достатньо тривалого часу перебував і у житті, і ву магічно-релігійному сенсі в особливій ситуації: він опинявся між двома світами [Іванов, 136]. У західнополіських говірках *че<sup>у</sup>кати за порогом* 'бути присмерті' (КА); у середньополіських – *од порога да й до Бога* 'померти' (ФСГЖ, 22).

У «Фразеологічному словнику української мови» подано три значення одиниці *оббивати пороги*: 1. Постійно ходити, приходити до кого-небудь, кудись; часто бувати у когось, десь. 2. Багато разів звертатись до когось, кудись, у якій-небудь справі, домагаючись її вирішення. 3. Нахабно з'являтися десь, турбувати когось

(ФСУМ, II, 561-562). Два значення фразеологізму *оббивати пороги* поширені у говірках Середнього Полісся – 1. Часто навідуватися. 2. Набридати (ФСГЖ, 140). Зауважимо, що інші словники фразеологізмів говірок не подають такого виразу через його «літературність, унормованість», що продиктовано завданням таких праць – фіксувати тільки діалектні одиниці, відмінні від літературних.

Потреба залучення фразем сучасних подільських говірок до наявних діалектологічних студій зумовила вибір цієї зони та проблематики ідеографічного й ареального опису. Саме за матеріалами фольклорно-діалектологічних експедицій (картотекою автора), на території Поділля та суміжжя аналізований фразеологізм вживають лише у текстах передвесільної обрядовості: *по/роги оби<sup>e</sup>вати* (Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.); *оби<sup>e</sup>вати по/рога* (Чемеровецький р-н Хмельницької обл.) 'залицятися; мати намір одружитися'.

Період зрілості дівчини, за національно-культурним розумінням родинного життя, є найважливішим у житті жінки і пов'язаний, насамперед, з її готовністю створити сім'ю, продовжити рід. Відзначимо порівняно велику кількість сталих народних висловів та їх варіантів на позначення поняття 'доросла дівчина; готова до подружнього життя': *дівчина на порі / з рушниками, дозріла* та ін. Фраземи цього семантичного ряду мають і компонент *поріг*, що пов'язаний з тематичними групами лексики весільного обряду: *д'їука на по/роз'і; д'їучи<sup>e</sup>на на по/роз'і* (Кам'янець-Подільський, Чемеровецький р-ни Хмельницької обл.); *д'їучи<sup>e</sup>на на по/рогов'і* (Хмельницький р-н Хмельницької обл.). Фраземи *старос'ти на по/роз'і у кого; рушни<sup>e</sup>ки до по/рогу у кого* (Городоцький, Чемеровецький, Ярмолинецький р-ни Хмельницької обл.) з текстів про передвесільну обрядовість теж вживаються зі значенням 'доросла дівчина; готова до подружнього життя'.

Відмова женихові формулювалася сталими виразами *не<sup>n</sup> пус'тити на по/р'іг* кого; *пока'зати на по/р'іг* кому; *не<sup>n</sup> вийти на по'р'іг* (Городоцький, Чемеровецький, Ярмолинецький р-ни Хмельницької обл.). Названі фраземи стали загальноновживаними, коли йдеться про відмову комусь у чому-небудь, або про невдачу в якійсь справі.

Серед загальноновведомих обрядових фразем весілля особливу увагу привертає давній лемківський вираз, де образним конкретизатором є компонент *пороги* – *жегнати пороги* «фрагмент весільного обряду, коли дружби складають палиці навхрест на порозі, а молоді, виходячи з хати, переступають через них» (Турчин, 96).

Отже, фраземи весільної обрядовості творяться внаслідок метафоризації назв конкретних обрядових дій і характеризуються широкою семантичною та лексичною варіативністю.

Семантика мовних одиниць родильної обрядовості, як правило, містить культурну конотацію, певний код, що й творить внутрішню форму. Найбільш уживаними і відомими, такими, що не втрачають своєї актуальності, є сталі народні вислови, що є відповіддю на дитяче питання «Звідки мене взяли?». Зазначимо, що серед мовних одиниць, семантика яких фокусується на міфологемі «хтось приніс», найчисельнішими є вирази із назвами птаха: лелека, боцюн, боцян, бусел, бусол, бузьок (залежно від мовного ареалу) – народні назви лелеки, що є символом добра, праці, відданості; сам птах побожний («Божа птиця»), де зів'є гніздо – у тій хаті буде щастя. Такі вірування і спричинили прадавні розповіді дітям, що ці птахи приносять немовлят [Жайворонок 2006, 331-332]. За опублікованими матеріалами, тільки у східнословобожанських говірках зафіксовано фразеологізми цього семантичного ряду із компонентом *поріг*, внутрішня форма яких конденсує прадавні вірування, паремії, що функціонують у цьому діалектному обширі, наприклад: *на порозі найшли (знайшли)*, *євф*. Про народження дитини (перев. у розмові з малими дітьми). Те саме, що *під*

*пичцю найшли* (УУ, 401); *лелека принесла на поріг дома*, евф. Те саме, що *лелек приніс* (УУ, 301).

Отже, фраземіка родинних обрядів є наслідком праці людського розуму, міфологічних уявлень і християнської віри, що зумовила певне світосприймання, а також вироблення правил моралі, загальнолюдських ціннісних орієнтирів. Такі мовні одиниці тісно пов'язані з тим оточуючим світом людини (рослинним, тваринним, предметним, релігійним тощо), у якому функціонують.

Поза родинними обрядами дві основні території господаря і гостя окреслювалися, як господа і простір поза нею, а сакральною межею для них вважався *поріг*. Інформативно важливими є записи давніх лемківських говірок, у яких подано ілюстрацію до фраземи *перекрочити поріг* 'заходити до якого-небудь приміщення', що відбиває світогляд та розуміння правил життя, «святість» порога та оселі: *Мой баба так кедись мі вповідали, як перекрочыш хыжы той порога, найперше вытри сой языка, а пак ногы* (Ступінська, 172).

Поріг, як і двері, виконує функцію розмежування, це рубіж між чужим світом і світом домашнім, якщо йдеться про світське помешкання, чи рубіж між світом профанним і світом сакральним, якщо йдеться про храм; переступити поріг – означає прилучитися до нового світу. Отже, бути в оселі – значить бути захищеним, наприклад, у наддніпрянських говірках: *сміливий до порога* 'боязкий' (Чабаненко, 130), тому що за порогом – чужий і незнайомий світ; у східнослобожанських говірках *під порогом рости* 'виховуватися без нагляду' (УУ, 401).

У давніх говірках Західного Полісся *ц'ілувати порог'і* 'від'їжджати, прощаючись' (Аркушин, 116), у новіших східнослобожанських та степових говірках Донбасу *поцілувати поріг* – 1. Спіткнутися об поріг. 2. Прийти, коли немає господарів (пор. *поцілувати замок*) (УУ, 401). Отже, лише зміна граматичної категорії числа компонента *поріг* (множина – одна) здатна повністю вплинути на семантику та образність фразеологічної одиниці.

Зазначимо, що у досліджуваному фразеологічному полі чітко виявляється саме лінгвокультурне протиставлення «свій» – «чужий»: *свій (рідний) поріг* – рідна оселя, добробут, захист; *чужий поріг* – бідність, поневіряння тощо. Найпоширенішим у діалектному просторі української мови є фразеологічна одиниця *оббивати чужі пороги*: у лемківських говірках *обыва́ти чужі поро́ги* 1. Просити милостиню, жебракувати. 2. Багато разів звертатися до когось, просити, доводити щось (Ступінська, 162); *обыва́ти чужі поро́гы* 'жебрати' (Вархол, 107); а *рідний поріг* – рідна (батьківська) хата: *Мрія моя все летіла / Там до рідного порога, / Де не была моя нога: / У Бескиды і Карпаты / Де жыли мій отец, мати* (Марія Добровольська) (Ступінська, 159). Зауважимо, що у цих говірках вираз *чужий поріг* може вживатися і з нейтральним значенням 'споруда' [Ступінська 2000, 61].

Взаємовідносини людей, а саме 'бути посвареним і не приходити в хату', виражено у фразеологізмі західнополіського ареалу *не ступити й на поруг* до когось (Аркушин, 116), де носії говірок зберігають територіальні фонетичні особливості (поруг) не тільки у зв'язних текстах, а й на рівні сталих виразів. У суміжних говірках Житомирщини *поріг не переступати* 'уникати когось' (ФСГЖ, 140), а жадність людини висміюється сталим виразом *снігу з-під порога не дасть*, де більшої експресії досягнуто саме завдяки додатковим компонентам *з-під порога* (ФСГЖ, 165). У текстах зв'язного мовлення більшості сучасних подільських говірок виявлено фразеологізми *по'р'іг не'ре'ступити* 'вийти (зайти)' (Чемеровецький, Городоцький, Дунаєвецький р-ни Хмельницької обл.), тільки в одному населеному пункті вжили вираз *с'тати за по'р'іг* зі значенням 'зайти' (с. Нігин Чемеровецького р-ну

Хмельницької обл.). Зауважимо, що із поповненням емпіричної бази фраземіки усіх українських говорів такі дані можуть уточнюватися.

Антропоцентризм фразеологізмів досліджуваного поля підтверджується широким спектром значень і варіантів, наприклад, незграбність людини може передаватися взагалі відсутністю порога і дверей: *як нема ні порога, ні дверей* (Доброльожа, 88); *на порозі падати* – ‘сильно втомитися; бути втомленим, виснаженим від тяжкої праці’ (Ступінська, 151; Вархол, 107); *не вспівати пороги змивати* за ким, ірон. або жарт. ‘про того, хто рідко у гості ходить (їздить)’ (УУ, 401); соціальна нерівність формулюється фразеомою *високі пороги* у говірках Житомирщини з опорою на компонент *високі* (ФСГЖ, 140).

Наявність системних зв’язків на рівні фразеології (навіть у невеликій кількості текстів) підтверджує багатство переосмислень національно та територіально-специфічних ситуацій, побуту, вірувань та звичаїв, наприклад, структурно-семантичну модель «жити + як + у святого + за (в) + назва місця = заможна жити» визначаємо на матеріалі сталих одиниць: у подільських говірках – *жити йак у́ Бога за две<sup>л</sup>рима / за па<sup>л</sup>зухойу (па<sup>л</sup>зухою, па<sup>л</sup>зухом / за пле<sup>л</sup>чима; жити йак у́ хри<sup>е</sup>ста за па<sup>л</sup>зухойу* (КА); у середньополіських – *як у Бога за дверима / за па<sup>л</sup>зухою / за плечима / за порогом* (Доброльожа, 110). В аналізованому ряді компонент *пори́г* – символ надійної охорони, захищеності від злих і ворожих сил.

На основі текстів-спогадів різної тематики, відтворенні звичаїв та обрядів, фольклорних знань розкривається не тільки рівень мовної компетенції діалектоносія, а й додаткова важлива інформація про базові концепти етносу, розуміння законів буття, що реалізуються через мовні засоби. Знання символіки оточуючих предметів, а особливо елементів будівельно-архітектурного коду, їх ролі у формуванні етнічної свідомості складають основу досвіду життєдіяльності людини у широкому розумінні слова.

Отже, ареальна характеристика фразеологічних одиниць усе ж залишається релятивним видом інформації, оскільки лише додаткові вичерпні свідчення про їх поширення надалі уможливають висновки про ареал побутування як власне фразем, так і їх компонентів. Ураховуючи наявність різних часових відрізків у текстах та сучасні мовні факти, перспективним також вважаємо дослідження зміни у світогляді українців у динаміці.

### Література

Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – Вид 2-ге, стереотип. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.

Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В.В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

Іванов А. Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии / А. Иванов, П. Марусов // Харьковский сборник. – 1893. – Вып. 7. – С. 415-460.

Івановська О. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів / О. Івановська. – К. : Експрес-Поліграф, 2012. – 336 с.

Коваленко Н.Д. Фраземи з компонентом *пич* у говорах південно-західного наріччя / Н.Д. Коваленко // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. – Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 38. – С. 169-173.

Коваленко Н.Д. Компонент *хата* в складі паремій українського діалектного мовлення / Н.Д. Коваленко // Вестник Новгородского государственного университета. – № 77. – Великий Новгород, 2014. – С. 115-117.

Лесюк М.П. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) / М. Лесюк. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – 328 с.

*Ляшчынская В.А.* Аналіз фразеалагізмаў з кампанентам *сцяна* ў беларускай і рускай мовах / В.А. Ляшчынская // Региональные аспекты современных историко-правовых, филолого-культурологических, психолого-педагогических, естественнонаучных и экономических исследований : сб. матер. Междунар. науч.-практ. конф. – Новозыбков, 2015. – С. 185-194.

*Ляшчынская В. А.* *Дзверы* – сімвальны кампанент фразеалагізмаў архітэктурна-домаўладкавальнага кода культуры / В. А. Ляшчынская // Скарынаскія традыцыі: гісторыя і сучаснасць : зб. навук. артыкулаў: у 2 ч. – Ч.1. – Гомель, 2015. – С. 194-202.

*Ляшчынская В.А.* Фразеалагізмы архітэктурна-будаўнічага кода культуры беларусоў з кампанентам *вугал/кут* / В.А. Ляшчынская, З.У. Шведава // Чарнобылем не зарасце: традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся : зб. навук. артыкулаў : у 2 ч. – Ч. 1 / рэдкал. : А.А. Станкевіч (гал. рэд.) [і інш.] ; М-ва адукацыі РБ, Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – С. 214–221.

*Мокиенко В.М.* Образы русской речи: Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии / В.М. Мокиенко. – Л. : Издательство ЛГУ, 1986. –280 с.

*Ступінська Г.Ф.* Фразеологія лемківського говору української мови : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». – Тернопіль, 2000. – 198 с.

### Джерела ілюстративного матеріалу

*Аркушин Г.Л.* Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Г. Аркушин. – Люблін-Луцьк, 2003. – 176 с.

*Вархол Н.* Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / Н. Вархол, А. Івченко. – Братіслава : Словацьке педагогічне вид-во. Відділ укр. літ-ри в Пряшеві, 1990. – 160 с.

*Доброльожа Г.М.* Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Г.М. Доброльожа. – Житомир : Волинь, 2003. – 160 с.

КА – Картотека автора.

*Ступінська Г.Ф.* Фразеологічний словник лемківських говірок / Г.Ф. Ступінська, Я.В. Битківська. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. – 464 с.

*Турчин Є.* Словник села Тилич на Лемківщині / Є. Турчин. – Львів : Українська академія друкарства, 2001. – 384 с.

УЗГ – Українські закарпатські говірки. Тексти / упоряд. та примітки: О.Ф. Миголінець, О.Д. Пискач. – Ужгород, 2004. – 400 с.

УУ – *Ужченко В.Д.* Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. – 6-е вид. / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – Луганськ, 2013. – 552 с.

ФСГЖ – Доброльожа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини / Г. Доброльожа. – Житомир : Волинь, 2010. – 404 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / уклад. В.М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – Кн. I. – 530 с. – Кн. II. – 984 с.

*Чабаненко В.А.* Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В.А. Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.